

Утюж І. Г.,
доктор філософських наук, доцент, професор кафедри
філософії, Запорізький національний університет
(Україна, Запоріжжя), utyh13@ukr.net

ДЕТЕРМІНАНТИ ЗМІН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

Проаналізовано соціокультурну динаміку підстав сучасної ситуації в освіті. Мова йде про нинішній світ – системну орієнтацію держав в освітній політиці, у рухливій системі координат: з одного боку – мейнстримних координат західної цивілізації як метрополії, що сприймаються іншими акторами як універсальні; а з іншого – напівпериферійних і периферійних, що виступають на тлі новітнього соціального життя у вигляді відсталих соціокультурних сегментів. Зазначено, що основними детермінантами змін освітніх парадигм завжди були процеси, які охоплюють весь спектр соціального, економічного й політичного життя суспільства. В контексті зазначених змістів сучасної освіти визначені характеристики освітнього простору. Під освітнім простором розуміється безліч існуючих в соціумі об'єктів, відносин і зв'язків, в межах яких здійснюється спеціальна діяльність різних систем щодо розвитку індивіда і його соціалізації. Таким чином, основною характеристикою сучасного освітнього простору, є відкритість процесів пізнання й освоєння світу, і тому освіта одержала назву відкритої. Термін “відкритості” є одним із базових понять цивілізаційно-еволюційного дискурсу.

***Ключові слова:** освіта, відкритий освітній простір, цивілізаційний підхід, детермінанти змін освіти, фактори часу.*

Основними детермінантами змін освітніх парадигм завжди були процеси, які охоплюють весь спектр соціального, економічного й політичного життя суспільства. Ці процеси ми й розглянемо далі.

Проблеми освіти з моменту виходу спеціальної доповіді “Римському клубу” – “Межі навчання” (авт. : Д. Боткін, М. Ельманджра і М. Малиця – 1979 р.) набули низки нових вимірів. Не торкаючись більшої частини з них, хотілося б звернути увагу на один важливий аспект. Мова йде про нинішній світ – системну орієнтацію держав в освітній політиці, у рухливій системі координат: з одного боку – мейнстримних координат західної цивілізації як метрополії, що сприймаються іншими акторами як універсальні; а з іншого – напівпериферійних і периферійних, що виступають на тлі новітнього соціального життя у вигляді відсталих соціокультурних сегментів.

Іншими словами, сучасний світ структурований як освітньо-відтворювальна система, у якій домінують західні освітні інститути й технології, а периферійну

зону складають освітні практики, що з різних причин досі не залучені в ринкові ігри. Перед нами, якщо скористатися висловом І. Валлерстайна, досить “жорстка криволінійна... ієрархія” [1, с. 151], невідома історичним системам минулого.

За цивілізаційною точкою зору, розуміння ситуації помітно змінюється. Цивілізаційний плюралізм, що породжує реальні міжцивілізаційні відносини, можна кваліфікувати як інтеросоціальний агон, який має доволі невизначені правила гри (якщо не вважати такою глобалізацію як гру на зниження незахідних акторів) і її досить проблематичні соціокультурні результати.

Метою є спроба ревізії соціокультурних підстав теперішньої ситуації в освіті, узятих з урахуванням становлення глобального дискурсу в житті людини і суспільства і визначення головної якості освіти в сучасних, постмодерних умовах.

Постмодерн починається там, де закінчується ціле, тому він виступає проти ретоталізацій – чи то в архітектурі, де атакують монополію інтернаціонального стилю, чи то в теорії науки, де відбувається розрив із зашкарубле ним сцієнтизмом, чи то в політиці, де нападають на зовнішні та внутрішні феномени надпанування, чи то в освіті, модель якої виходить із відкритості процесів пізнання й освоєння світу, тому й одержала назву відкритої.

Термін “відкритості” є одним із базових понять цивілізаційно–еволюційного, глобального дискурсу.

Процес створення й функціонування контексту освіти визначається, насамперед, вихідною системою смислів і суттю освіти в житті людини й соціуму. Початки відкритості освіти пов’язані зі здатністю людини виходити за межі освоєваної культури, конкретизувати її, рухаючись від абстрактного до конкретного. Людина є відкритою системою, що самоорганізовується, у якій розвиток здійснюється за нелінійними законами, зумовленими внутрішніми джерелами й факторами, що сполучають дивергентні (зростання різноманітності) і конвергентні (згортання різноманітності) тенденції. Життєвий світ суб’єкта становить багатомірний соціокультурний простір–час, у якому відбувається суб’єкт–суб’єктна й суб’єкт–об’єктна взаємодія. У результаті комбінацій, гармоній і дисонансів між частинами й шарами інформаційного буття виникає безліч проблем виживання й напрямків зміни розуму. На рівні соціокультурної еволюції розум виступає як принципово нова якість систем, що самоорганізуються, виявляючи гуманістичний сенс еволюційних процесів.

Світ поєднується в одне ціле в аспекті сприймального, осяжного, відчутного, реагуючого, тобто, одухотвореного розуму, носій якого – людина. У розвитку особистості закладений принцип відкритості освіти, яка неможлива без змін, що відбуваються в її сутності – у становленні.

Застосовуючи концепцію аутопоейсису самоорганізації й самореференції до аналізу соціальних систем, Н. Луман показав, що розрізнення системою самої себе й навколишнього середовища і є аутопоейсис, або автономність соціуму, тобто, окреслюючи свої межі й виділяючи себе із середовища, система самоутворюється. Оскільки збереження стійкості в умовах замкнутості системи на саму себе – це інтенсивна розтрата внутрішньої енергії всіма її елементами,

відкритість системи функціонує не для когось і навіть не для себе, вона є відкритою всередині себе. Відкритість усіх компонентів системи робить її дійсною відкритою і, на відміну від замкнутої системи з її структурним консерватизмом і постійною боротьбою із зовнішнім середовищем, відкрита система з її невпинним структурогенезом постійно підтримує відповідність внутрішньої структури зовнішньому середовищу, що зводить нанівець можливість її руйнування [2].

Нову (навіть майбутню) морфологію суспільства становлять мережі, і характеризуються вони відкритістю для інновацій, високою динамічністю, не ризикуючи при цьому втратити стабільність, оскільки в них важлива інтерактивна щільність, високий рівень інтерпретацій, вільне поєднання рівноправних і незалежних партнерств, можливість досягнення спільних цілей через колективне самообмеження, активне включення в прийняття рішень. Комп’ютеризовані інформаційні лінії зв’язку, пронизуючи громадське життя сучасного світу в різних напрямках – горизонтально й вертикально, усередині окремих країн, регіонів і транснаціонально, утворюють розгалужену мережу комунікацій, функції яких часто порівнюються з функціями нервової системи, яка керує організмами, що закладає мультикультурний, взаємозалежний транзитивний світ [3].

На зміну сприйняття простору через динаміку соціальних відносин людей у їхній тимчасовій практиці приходять ідеї “потокowego простору” (space of flows), який формується поза тимчасовими межами навколо потоків (капіталу, інформації, технології, організаційної взаємодії, образів, звуків і символів), що домінують у процесах економічного, політичного, знакового та іншого життя.

У цих умовах традиційна система освіти, що опирається тільки на принципи класичної науки й функціонує як замкнута, втрачає свою здатність до саморозвитку й не може ефективно відігравати роль засобу освоєння людиною світу. Включення фактора часу – “лайфлонг” у процесі становлення людини дозволяє розглядати освіту як циклічну функцію, коли навчання, виховання й саморозвиток можуть мінятися місцями в будь–який час і в будь–якому місці, виступаючи безперервним транзитивним процесом, збільшуючи можливість вибору, доступного кожній людині.

Подальший розвиток освіти пов’язаний з подоланням її закритості й надання процесу навчання творчого характеру, що вимагає переходу до методології “відкритої моделі” освіти, яка включає: відкритість майбутнього; інтеграцію способів освоєння світу людиною; психологічну настанову того, хто навчається, на самостійність і творчу ініціативу, у зв’язку з чим освіта знаходиться в процесі пошуку й флуктуацій, формуючи нові орієнтири й цілі; психологічну настанову тих, хто навчає, на співробітництво з тими, хто навчається, в діалозі.

Проблема імперативів відкритої освіти – це проблема реально діючих чинників її детермінації, що суттєво впливають на її стратегію й принципи, а також на напрямки їх реалізації. Імперативи детермінуються об’єктивними суперечностями та створеними реальностями як умовами сучасного буття й існування людей, тому диктують стратегічну лінію розвитку освіти на

всіх рівнях її організації. Основними імперативами відкритої освіти в цивілізаційному контексті є:

- гуманізація освіти;
- подолання роз'єднаності природничо–наукової й гуманітарної освіти;
- фундаменталізація освіти;
- індивідуалізація освіти;
- безперервність освіти;
- випереджальний характер освіти;
- доступність освіти;
- висока якість освіти.

Виділені імперативи є головними транзитивними параметрами сучасного цивілізаційно–культурного контексту. Для забезпечення випереджального розвитку людини в порівнянні із суспільною практикою освітня система повинна використати бази оцінок “від майбутнього”, які припускають, що соціальні норми якості освіти переважно повинні опиратися на побудову прогностичних моделей відкритої освіти. Категорія “якість освіти” як мета освітньої практики поки не відрефлексована. Зміст поняття “якість освіти” має різні аспекти: філософський, аксіологічний, метричний, педагогічний, нормативно–правовий та інші. З філософської точки зору якість – це структурно нерозчленована сукупність ознак, властивостей предмета, що виражає визначеність речі у всій її почуттєво конкретній своєрідності. Тут нами розглядається якість освіти як співвідношення мети й результату, як міра досягнення цілей за умови, що вони задані операційно й спрогнозовано в зоні потенційного розвитку тих, кого навчають.

Життєвий простір людини утворюють три типи соціокультурного самовираження: а) простір індивідуального життя; б) простір міжіндивідуальних зв'язків; в) культурно–історичний простір буття. Маючи свої межі, життєвий простір конкретного індивіда включається в багатомірні інформаційні зв'язки із зовнішнім світом і є відкритою, проникною системою. Доступ до таємних глибин буття відкриває знання–переживання як єдність життя й знання. Зовнішній простір прагне до розширення тілесних меж людини за допомогою вербалізації, знарядь праці, артефактів – творінь людини. Але, у той же час, розвиток людини можливий завдяки оптимізації внутрішнього вектора життєвого простору, включаючи бажання розвивати в собі здібності, культурні цінності й смисли, настанови, світогляд, творчу активність. Здатність особистості “безупинно збагачувати й поживлявати свою концептуальну структуру, а отже, засвоювати новий досвід” є, на думку М. Полані, ознакою освіченості [4, с. 102]. Духовне багатство людини в цілому визначається багатством і розмаїтістю її зв'язків зі світом, викликаних транзитивним рішенням цивілізаційного простору світу. Цей взаємозв'язок є ключовим у розумінні проблеми відкритої освіти, тоді як колись вона була закритим, сакральним фактором кастового суспільства.

Цивілізаційно–культурна ідентичність зумовлена як природною включеністю людини в структуру буття й комунікацій (вище середовище), так і цілеспрямованим впливом на неї через систему інститутів, що соціалізують, у тому числі освіту. У процесі цивілізаційно–культурного відтворення освіта є чинником, що забезпечує поступальний розвиток у всіх сфе-

рах життєдіяльності людини. Зі змінами соціальної системи змінюються її якісні, і цільові, і змістовні, і процесуальні характеристики освіти, яка з цієї ж причини завжди є сучасною.

Саморозвиток шляхом внутрішньо спрямованого вектора існування – рух усередину себе, дотик до своєї сутності, скерований як углиб себе, до центру свого “Я” (“Его”), так і стикається з культурою загальнолюдського. М. Мерло–Понті вдалося перебороти сформоване у філософії протиставлення духовного й тілесного, просторового й тимчасового за допомогою звертання до категорії “глибини”. Феноменальне тіло – тіло “для мене”, відмінне від об'єктивного тіла – тіла “для іншого” й описується вимірами глибини як просторово–тимчасової категорії. С. Франку належить ідея про те, що внутрішній світ наших переживань має нескінченну глибину, що з'єднує його зсередини з іншими коридорами, які сходяться на деякому безмежжі у великому вільному просторі, з якого світ видний краще й проникливіше, ніж із поверхні [5]. Особистість ніби ззовні замкнута й відділена від інших істот, але зсередини, у самих глибинах, вона сполучається з усіма в первинній єдності. Отже, чим глибше людина поринає всередину себе, тим більше вона розширюється й знаходить природний і необхідний зв'язок з іншими. Індивідуальне, чисте “Я”, як думав С. Франк, зливається своїми коріннями з надіндивідуальним, всеосяжним світлом розуму. Із цієї причини неправомірним є протиставлення спілкування самозаглибленню особистості, а цивілізації – культурі.

Феномен трансценденції людини, розроблений А. Маслоу, В. Франклом, Ж.–П. Сартром, пов'язаний із виходом за межі свого “Я”, можна аналізувати одночасно і як тенденцію до розширення людиною свого життєвого простору, і як тенденцію його поглиблення. Трансценденція, з переважною орієнтацією на оточуючих, може здійснюватися й шляхом глибинного істинного спілкування з іншими через самопроникнення в безмір свого широсердечного життя.

Межі освіти викликані застосованістю знань і навичок у виконанні певних дій, узгоджуваних із системою життєвих смислів людини, у яких виявляються її індивідуальні властивості. Е. Левінас, прагнучи відшукати межу трансцендуючої активності особистості, вводить поняття “ейдетична форма діалогу”, що являє собою ситуацію, яка передує не тільки суб'єктові, але й самому діалогу в онтологічному сенсі. Вказана ситуація локалізує в собі трансценденцію як рівень буття, у якому суб'єкт не бере участі, але де імпліцитно міститься його основа. Е. Левінас розглядає діалог кризь призму стану “Я”, означеного як визнання авторитету Іншого й виникнення почуття відповідальності за нього. Ця теза надає онтологічне обґрунтування природи відкритості освіти й використовується як аргумент, що підтверджує цивілізаційно–культурний контекст освіти як відкритої системи.

К. Поппер, що звернувся до ідеї відкритої форми суспільства, пов'язує з індивідом критерій, що зумовлює стан суспільства [6]. На його думку, люди, а не соціальні інститути, відповідальні за розвиток суспільства. Оскільки суб'єктом життєдіяльності суспільства є насамперед людина, зміна міри

відкритості її суб'єктивного світу здатна суттєво вплинути на форми комунікації, структуру її функцій інформаційно-комунікативних процесів у суспільстві, на саму систему соціальної самоорганізації.

Освіта за допомогою розвитку людини та її рис виступає в сполученні з іншими факторами як детермінанти цивілізаційно-культурних змін. К. Поппер вважає, що суспільство є відкритим, коли ніщо не перешкоджає індивідам повною мірою розвивати свої здібності. Дж. Сорос також поєднує розуміння проблеми відкритої освіти з дією людського фактора. Учений виходить з того, що люди діють на підставі недосконалого розуміння, а оскільки ніхто не володіє кінцевою істиною, то необхідний критичний спосіб мислення, організації та правила, що дозволяють людям жити в мирі один з одним [7, с. 5].

Від людини як лідера еволюційного процесу вимагається усвідомлення й сприйняття нею того, що відбувається, отже – проясненої, освіченої свідомості. Надія на порятунок закладена в людині генетично, бо мислення дає їй можливість учитися, осягати, розуміти, за його допомогою людина усвідомлює процес еволюції, здатна до рефлексії над пройденими етапами еволюції Всесвіту й до передбачення її майбутніх станів. Точка відліку лежить усередині, а не поза людиною, у її самоідентичності, що виявляється в здатності бути самою собою в безперервності більш-менш улаштованого життя разом з іншими. А. Тойнбі, виявивши закономірний зв'язок між розвитком індивіда й суспільства, констатував, що завдяки внутрішньому розвитку особистості людина знаходить можливість здійснювати творчі акти, що й забезпечує прогрес цивілізації. Скориставшись словами, приписуваними Архімеду: “дайте мені точку опори, і я переверну світ”, виділимо як таку точку опори “Я” людини. За допомогою “Я” людина здатна перевернути свій внутрішній світ і стати активною ланкою навколишнього світу, яка творить. У людиномірних системах, що розвиваються, установка на активне силове перетворення об'єктів не є ефективною, потрібні стратегії, засновані на почутті резонансу ритмів світу.

Культура інформаційного суспільства рефлексивна, сполучена з необхідністю багатомірного, голографічного образу досліджуваного феномена, його різними інтерпретаціями, моніторингом ситуації, що і входить у поняття розвиненої рефлексії. Суб'єкт, що пізнає, повинен не тільки орієнтуватися на вмотивованість і доказовість знання, але й здійснювати рефлексію над ціннісними підставами наукової діяльності, її рефлексивне осмислення. У семіотичних термінах на основі рефлексивної комунікації виникає інтертекст як збагачений зміст освіти. Від людини потрібне розуміння зв'язку своєї роботи з роботою інших, здатність вбудовуватися в більші блоки взаємозалежної роботи. Це спричиняє потребу більш фундаментальної освіти й разом зі спеціалізацією зобов'язує розумітися багато в чому, бути ерудованим і компетентним, виводити перспективи. Ідея безперервності процесу освіти, її включеність в усі інші сфери діяльності людини є показником відкритої природи освіти. Ця ідея, реалізована сьогодні, розглядається як ключовий елемент підвищення рівня

життя окремої людини й суспільства в цілому. Ідея безперервності освіти спрямована на:

- створення більш адаптованої до цивілізаційно-культурних трансформацій освітньої системи;
- перехід до системи освіти, яку можна характеризувати як освіту протягом усього життя;
- зростання ролі особистості в процесі освіти.

В умовах наростаючого інформаційно-технологічного універсалізму цілі освіти змінюються від прикладних до загальнолюдських. Це особливо помітно в проблемі ідентичності, що актуалізується. Транснаціональні й кроскультурні процеси в освіті підсилюють тиск змін, що відбуваються, на усвідомлення й вибір мети освіти, що нині у вітчизняних урядових документах не визначена. Така ситуація викликана, на наш погляд, тим, що суспільство не готове до загальнолюдського контексту.

Система відкритого типу має гнучку, недетерміновану ієрархію структурних елементів системи. З огляду на ці особливості, освіта за своєю природою не може бути цілком віднесена до відкритої системи, вона містить лише її складники, зумовлені її розвитком і функціонуванням. Освіта, задовольняючи потреби інших систем у загальному механізмі розвитку цивілізації, має заданість свого існування, що, по суті, є значеннєвим кодом, або фреймом, наявність якого незалежна від мінливих умов. Природа освіти відповідає стохастичному типу систем, що включають у механізм розбіжних процесів синергетичний потенціал, який припускає інформаційну відкритість і активність системи за рахунок безперервної взаємодії із зовнішнім середовищем та іншими системами. “Учитель” як метафора освіти може змінювати свою форму (наприклад, машина, що навчає), способи взаємодії, але не може бути знищена в принципі, тому що це було б і знищенням самої людини як системи, що інтегрує всю сукупність зв'язків.

Так, для подальших досліджень важливо, що при наростаючій цілерациональності технологізованого процесу потрібно створювати можливості для розвитку особистості поза межами керованого освітнього процесу для збереження її цілісності, істинності, для цього освітній інтерфейс повинен забезпечити індивідові право на незнання, помилки, що, у свою чергу, породжує оптимізм, який переборює страх. Пошук можливостей вирішення цієї ситуації пов'язаний з проблемою безпеки освітнього простору.

Список використаних джерел

1. Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация [Текст] / И. Валлерстайн. – М. : Т-во научных изданий КМК, 2008. – 176 с.
2. Луман Н. Введение в системную теорию / Никлас Луман / (Под ред. Дирка Веккера). Пер. с нем. / К. Тимофеева. – М. : Издательство “Логос”, 2007. – 360 с.
3. Шашкова Л. О. Діалогічний вимір соціальної комунікації / Людмила Шашкова // Сучасна українська філософія: традиції, тенденції, інновації : збірник наукових праць / відп. ред. А. Є. Конверський, Л. О. Шашкова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2011. – С. 123–128.
4. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии / М. Полани. – М. : Б.и., 1985. – 344 с.
5. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 510 с.
6. Поппер К. Открытое общество и его враги : [В 2 т.] / К. Поппер. – М. : Междунар. фонд “Культ. инициатива”, 1992. – Т. 1. – 446 с.

References

1. Vallerstajn I. Istoricheskij kapitalizm. Kapitalisticheskaja civilizacija [Tekst] / I. Vallerstajn. – М. : Т-во nauchnyh izdaniy KMK, 2008. – 176 s.
2. Luman N. Vvedenie v sistemnuju teoriju / Niklas Luman / (Pod red. Dirka Vekker). Per. s nem. / K. Timofeeva. – М. : Izdatel'stvo “Logos”, 2007. – 360 s.
3. Shashkova L. O. Dialogichnyj vymir social'noi komunikacii / Ljudmyla Shashkova // Suchasna ukrai'ns'ka filosofija: tradycii, tendencii, innovacii: zbirnyk naukovykh prac' / vidp. red. A. Je. Konvers'kyj, L. O. Shashkova. – К. : Vydavnycho-poligrafichnyj centr “Kyi'vs'kyj universytet”, 2011. – S. 123–128.
4. Polani M. Lichnostnoe znanie. Na puti k postkriticheskoj filosofii / M. Polani. – М. : B.i., 1985. – 344 s.
5. Frank S. L. Duhovnye osnovy obshhestva / S. L. Frank. – М. : Respublika, 1992. – 510 s.
6. Popper K. Otkrytoe obshhestvo i ego vrugi: [V 2 t.] / K. Popper. – М. : Mezhdunar. fond “Kul't. iniciativa”, 1992. – T. 1. – 446 s.
7. Ahiezer A. S. Kak otkryt' “zakrytoe” obshhestvo / A. S. Ahiezer. – М. : IChP “Izdatel'stvo Magistr”, 2007. – 40 s.

Utyuzh I. G., doctor of Philosophy, associate professor, professor of chair of philosophy of Zaporozhye National University (Ukraine, Zaporozhye), utyh13@ukr.net

Determinants of changes and progress of modern education trend

The paper analyzes the social and cultural dynamics of the grounds of the current situation in education. This is the modern world – a systematic orientation of the state educational policy in the mobile coordinate system: on the one hand – mainstream coordinates of Western civilization as a metropolis that other actors are perceived as universal, on the other hand – semi – peripheral and peripheral coordinates acting on a background of modern social life as backward cultural segments. The author indicates that the main determinants of changes in educational paradigms were always processes that cover the entire spectrum of social, economic and political life. In the context of the contents of modern education the characteristics of educational space is determined. The educational space is understood as a lot of existing facilities in society, attitudes and relationships within which the specific activity of different systems (government, public and mixed) on the development of the individual and his socialization is realized.

Keywords: education, open educational space, civilization approach, the determinants of changes in education, the time factor.

Утюж И. Г., доктор философских наук, доцент, профессор кафедры философии, Запорожский национальный университет (Украина, Запорожье), utyh13@ukr.net

Детерминанты изменений и тенденции развития современного образования

Проанализировано социокультурную динамику оснований современной ситуации в образовании. Речь идет о нынешнем мире – системной ориентации государств в образовательной политике, в подвижной системе координат: с одной стороны – мейнстримных координат западной цивилизации как метрополии, которые воспринимаются другими актерами как универсальные; а с другой – полупериферийных и периферийных, что выступают на фоне новейшей социальной жизни в виде отсталых социокультурных сегментов. Отмечено, что основными детерминантами изменений образовательных парадигм всегда были процессы, которые охватывают весь спектр социальной, экономической и политической жизни общества. В контексте отмеченных смыслов современного образования определены характеристики образовательного пространства. Под образовательным пространством понимается огромное количество существующих в социуме объектов, отношений и связей, в пределах которых осуществляется специальная деятельность разных систем (государственных, общественных и смешанных) относительно развития индивида и его социализации. Таким образом, основной характеристикой современного образовательного пространства, есть открытость процессов познания и освоения мира, и потому образование получило название открытой. Термин “открытости” является одним из базовых понятий цивилизационно-эволюционного дискурса.

Ключевые слова: образование, открытое образовательное пространство, цивилизационный подход, детерминанты развития образования, факторы времени.